

İnsanın İman Etme Sürecinde İmkân ve Çaba Dengesi

Muzaffer Barlak

0000-0001-9086-4379

Samsun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

ror.org/02brte405

muzaffer.barlak@samsun.edu.tr

Öz

Çağdaş çağda, rasyonel çıkarımların ve bilimsel araştırmaların verileri, bireyler için çok önemli bir bilgi kaynağı haline gelmiştir. Bundan dolayı günümüzde insanlar dogmatik din sunumlarına karşı mesafeli bir tutum sergilerken, rasyonel din sunumlarını daha çok tercih eder olmuştur. Bu süreçte insanlar, zihinlerine düşen her bir soruyu ele almayı ve bu sorulara makul çözümler aramayı belirgin bir yöntem edinmiştir. Rasyonel din algısı kapsamında insanların anlamaya çalıştıkları konulardan biri de ilahi adalettir. Allah'ın adil bir varlık olduğu kabulü, akılları yatıştıracak bir açıklamayla ortaya konulmadığı sürece rasyonel din algısının ikmal ettirilmesi mümkün olmayacak gibi görünmektedir. İnsanların doğum yerleri, ebeveynlerinin onlar üzerindeki etkileri, toplumsal etkenler, toplumun hâkim değer yargıları ve yaşanan bölge gibi hayati tercihlere etki eden pek çok faktör bulunmaktadır. Bu unsurların, bireysel tercihlerin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ancak hemen her birey için tüm bu faktörler açısından farklılıklar olsa da, Allah'ın bütün insanlardan ortak beklentisi onların uygun şekilde kendisine iman etmeleridir. İmanı doğuran şartlarla ilgili olarak ise, hem çok sayıda imkâna sahip olanlara hem de sınırlı imkânlarla sahip olanlara, Allah'a iman etmek sorumluluğu yüklenmiştir. İslam dinini hak din olarak kabul etmeye ve Allah'a iman etmeye yönlendiren koşulların farklılığına rağmen bütün insanlardan benzer bir beklenti içinde olunması, Allah'ın adaleti konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bundan dolayı insanın imtihan sürecinde imkân-sorumluluk dengesinin ne şekilde sağlandığının ortaya konulması, rasyonel bir din sunumunda ele alınması gereken bir konudur. Bu çalışmanın hedefi, bu dengenin ne şekilde sağlandığına dair çözüm önerisinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kelam; Teklif; İman; Hidayet; Sorumluluk; İmkân; Çaba

Öne Çıkanlar

- Her bireyin, kişisel iradesinden bağımsız olarak, dünyanın belirli bir bölgesinde doğduğu ve içinde bulunduğu koşullara göre hayata katıldığı yadsınamaz bir gerçektir.
- Bireylerin eylemlerini zorunluluk altında gerçekleştirmedikleri açıktır. Onların içinde buldukları koşullar tercihleri üzerinde doğrudan etkili olmaktadır.
- İslam'ın kurtuluş teorisinde insanın dünya sınavını kazanması iman etme koşuluna bağlanmış, iman etmenin ise ancak Allah'ın kişiye hidayet vermesi ile mümkün olabileceği vurgulanmıştır.
- Bundan dolayı imkân-iman ilişkisini dengeleyecek ikinci bir değişkenin gündeme getirilmesi gerekmektedir.
- Dünya imtihanındaki şartların farklılığına bağlı olarak ortaya çıkan adaletsizlik vehmini ortadan kaldıracak olan bu ikinci değişken, hakikat ve hayır yolunda gösterilen çabanın miktarıdır.

Atıf Bilgisi

Barlak, Muzaffer. "İnsanın İman Etme Sürecinde İmkân ve Çaba Dengesi". *Eskiyeni* 57 (Haziran 2025), 601-626.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565777>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Ekim 2024
Kabul Tarihi	13 Mayıs 2025
Yayın Tarihi	30 Haziran 2025
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	4 Nitelikli Eğitim
Lisans	CC BY-NC 4.0

The Balance of Opportunity and Effort in the Process of Human Belief

Muzaffer Barlak

0000-0001-9086-4379

Samsun University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Samsun, Türkiye

ror.org/02brte405

muzaffer.barlak@samsun.edu.tr

Abstract

In the contemporary era, data of rational inferences and scientific research has emerged as a pivotal source of information for individuals. Consequently, contemporary society has exhibited a marked preference for a more detached approach to dogmatic religious presentations, opting instead for those that are more rational in nature. In this process, people have adopted a method of finding reasonable solutions for each question that falls into their minds by dealing with it in a rigorous manner. One of the issues that people attempt to comprehend within the framework of a rational perception of religion is that of divine justice. The notion that Allah is a just being appears to be incompatible with the perception of rational religion unless it is identified with a mind-relieving explanation. One of the key criteria in ascertaining God's justice is the extent to which the phenomenon of the world provides a level of testing ground for human beings that is equitable. A multitude of factors have been identified as contributing to life outcomes, including geographical factors such as birth location, parental influences, societal influences, and prevailing societal values. These elements have been shown to play a significant role in shaping individual life choices and preferences. However, despite the differences in terms of all these factors for almost every individual, it is expected of all humans that they believe in Him accordingly. With regard to the conditions that give rise to faith, it is incumbent upon both those who have numerous opportunities and those who have limited opportunities to believe. The fact that a uniform expectation is placed upon all human beings, despite the heterogeneity of the circumstances that led them to accept Islam as the true religion and to believe in Allah, gives rise to question regarding Allah's justice. It is imperative to address the issue of how the opportunity-obligation balance is achieved during the "examination of humans" process. The purpose of the present study is to propose a solution to this issue.

Keywords

Kalam; Offer; Faith; Guidance; Responsibility; Opportunity; Effort

Highlights

- It is an irrefutable fact that any individual is born in a particular region of the world, irrespective of their personal volition, and partakes in life according to the circumstances in which they find themselves.
- It is evident that an individual's actions are not solely driven by necessity; rather, the circumstances in which he finds himself exert a significant influence on his decision-making processes.
- In Islam, the theory of salvation posits that a person's success in the worldly examination is contingent on their faith. It is emphasized that faith is only possible if God guides the person.
- It is therefore evident that, a second variable is required to balance the opportunity-faith relationship, and this must be incorporated into the agenda.
- This variable, which will eliminate the illusion of injustice that arises due to the differences in the conditions of the worldly test, is the amount of effort made on the path of truth and goodness.

Citation

Barlak, Muzaffer. "The Balance of Opportunity and Effort in the Process of Human Belief". *Eskiyeni* 57 (June 2025), 601-626.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565777>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 October 2024
<i>Date of acceptance</i>	13 May 2025
<i>Date of publication</i>	30 June 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	4 Quality Education
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Günümüz insanlarının akıl yapısının, art arayıcı ve sorgulayıcı doğrultuda büyük bir ivme kazandığı söylenebilir. Dinlere veya din sunumlarına karşı geliştirilen tutumlar da bu olgunun dışında değildir. Tarihin farklı dönemlerinde belki oldukça işlevsel olan dogmatik din sunumları, modern dönemle birlikte artık eski işlevini sürdüremez hale gelmiştir. Modern dönemin insanları, kabul ederek bağlanacakları şekilde bir dindarlığı değil, anlayarak ve hak vererek benimseyecekleri bir din mensubiyetini arzulamaktadır. Çağın beklenti ve ihtiyaçları dikkate alındığında, dogmatik din sunumlarından rasyonel din sunumlarına doğru bir geçiş yapılması gerektiği görülmektedir.¹ Dolayısıyla günümüzde insanların zihinlerinde oluşan soru ve sorunların, üstü örtülerek veya geçiştirilerek bastırılması yerine, bunlarla ilgili rasyonel düzlemde ortaya konulan çözüm önerilerinin geliştirilmesi seçeneği değerlendirilmelidir.²

Her ne kadar küresel anlamda pratiğe yansımış olmasa da, günümüzde insan, değerli ve özgür bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Değerinin ve özgürlüğünün farkındalığı ile insan, bütün muhataplarının kendisine karşı en azından adil olmasını beklemektedir. Modern dönemin dindarları için bu beklentinin muhataplarından biri de tanrıdır. Buna göre günümüzde insanlar, Allah'ın kendilerine karşı adil bir tutum içinde olduğunu düşünmekte veya en azından böyle olmasını arzu etmektedir.³ Din kurgusu içinde adalete aykırı olarak gerçekleştiği düşünülen noktalarda ise dinî anlayışa yönelik itiraz hamlesinde bulunmaktadır. İslam'ın hakikat görüşü çerçevesinde insanların itirazına konu olan hususlardan biri, imtihan kurgusundaki eşitlikliksiz durumdur.

İnsan, kendi tercihi olmaksızın dünyanın herhangi bir bölgesinde doğar ve bulunduğu şartlarda hayata başlar. Üstelik hayata güçsüz bir şekilde başlamakta, bundan dolayı özellikle yetişme döneminde tam olarak edilgen bir varlık konumunda bulunmaktadır. Dünyaya geleceği coğrafyayı, varlık bulacağı dönemi, onu yetiştirecek olan anne-babayı, nasıl bir toplumun içinde var olacağını, içinde bulunacağı toplumun değer yargılarını, çocukluktan itibaren kendisine telkin edilecek olan dinî anlayışı, bedensel veya zihinsel özelliklerinin nasıl olacağını vb. birçok hususu, verili olarak önünde bulmaktadır. Burada sıralanan hususların, bireylerin dinî tercihlerinde önemli oranda etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu kapsamda Müslüman coğrafyada ve İslam kültürünün hâkim olduğu bir ortamda dünyaya gelen bir birey ile bu imkânlardan yoksun olan bir bireyin iman etme ihtimalleri elbette aynı değildir. Bununla birlikte Allah, bütün insanları iman etmekle mükellef kılmıştır. Bu noktada çalışmamızın da odak noktasını teşkil eden bir problemin varlığı ortaya çıkmaktadır: Bütün çevresel şartların onu iman etmeye sevk ettiği bir insan ile bütün koşulların onu iman etmekten uzaklaştırdığı bir insan nasıl aynı yükümlülükle imtihana tabi tutulabilir?

Açıkçası bu trajik durum, birçok imkân sayesinde, iman etmeleri için uygun bir ortamın içinde var edilen kimseler lehine ilahi bir desteğin bulunduğu izlenimini uyandırmaktadır.

¹ Fethi Kerim Kazanç, "Kelâm Alanında Yeniden Sistematik Yapılanma Zorunluluğu ve Temelleri", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (Kış 2008), 29.

² Faruk Sancar - Muhammet Hanefi Suluoğlu, "Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 591.

³ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2012), 47-48.

Bu izlenim ise Allah'ın adaletini sorgulanır bir niteliğe büründürmekte, rasyonel bir din algısının oluşturulmasında büyük bir engel oluşturmaktadır.

İnsanın varlık serüvenindeki amacını teşkil eden imtihan olgusunda adaleti zedeleyecek herhangi bir unsurun yer alması, İslam'ın bütün hakikat iddiasını boşa çıkaracaktır. Bundan dolayı İslam'da insanın varlık amacı olarak tespit edilen imtihan olgusunun, her türlü spekülasyondan uzak olarak değerlendirilebileceği rasyonel bir zemine ihtiyaç vardır. Allah, kusursuz bir adalet sıfatına sahip olduğunu⁴, hayatın bir çeşit oyun olmadığını⁵ ve herkesin ancak yaptığının karşılığını bulacağını⁶ bildirmiştir. Buna göre bu imtihanda hiç kimse, diğerinden ayrıcalıklı tutulmamalı, herkesin imtihanı aynı zorluk derecesinde olmalıdır. O halde İslâmî naslar ışığında adaletin en mükemmel haliyle işlediği ve hiç kimsenin özel bir statü ile imtihan arenasına gönderilmediği açık bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bu bağlamda ilkesel olarak imtihanda adaletin varlığını ispatlayabilmek için kaza-kader, tevfi-kızlan ve hidâyet-dalâlet konularının nas bütünlüğü içinde ele alınması gerekmektedir. Bu konularda yapılacak olan tutarlı ve bütünlüklü tespitler, imtihan olgusundaki adaletin niteliğini anlayabilmemiz noktasında bize imkân sağlayacaktır.

1. İman Sorumluluğunun Rasyonel Temeli

1.1. Kaza-Kader

Kaza ve kader kavramlarının kelimelerinde tartışıldığı pek çok gündem maddesi bulunmaktadır. Bununla birlikte tüm bu tartışmalara kaynak teşkil eden temel sorun, insanın özgür bir varlık olup olmadığı meselesidir. Diğer bir ifadeyle “insan özgür müdür; yoksa Allah'ın belirlemesiyle mi eylemde bulunmaktadır?” sorusu, kaza-kader tartışmalarının odak noktasını oluşturmuştur.⁷ Konumuzla ilgisi açısından imtihana tâbi tutulan bir varlık olarak insanın ne oranda özgür olduğu sorusu aşılmadıkça, imtihanın ne ölçüde adaletli olduğu da etraflı bir şekilde anlaşılamayacaktır.

Kelimelerinde insanların eylemleri genellikle zorunlu ve tercihli eylemler olarak iki sınıfta değerlendirilir. Tercihli eylemler, bu tartışmaların ana gündemini oluşturmaktadır.⁸ İnsanın tercihli eylemleriyle ilgili İslam düşüncesinde ortaya konulan kanaatleri genel bir bakışla dört başlıkta ele almak mümkündür. Bunların ilki, insanın herhangi bir iradeye ve dolayısıyla özgürlüğe sahip olmadığını ileri süren Cebrî görüştür.⁹ İkincisi, insanların belli bir iradeye sahip olmakla birlikte bu iradenin Allah'ın iradesine tâbi olan gölge bir irade olduğunu iddia eden Eş'arî görüşüdür. Bu görüşe göre insanlar, fiillerinin gerçek faili olmayıp, bütün fiiller için gerçek fail Allah'tır. İnsanlar ancak mecazen faildir ve onlara bu vasfı kazandıran da fiillerin onların bünyelerinde kesbedilmesidir.¹⁰ İnsanın aslen özgür

⁴ Hûd 11/117; Ebû İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Mektebetü ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Daavât”, 83.

⁵ Enbiya 21/17.

⁶ ez-Zümer 39/70; en-Necm 53/40-41.

⁷ Çağfer Karadaş, *Kaderin Sırrını Anlamak* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 19-22.

⁸ Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İfav Yayınları, 2020), 65, 131; Sa'düddîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: İfav Yayınları, 2017), 212.

⁹ Özcan Taşçı, *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 11-13.

¹⁰ Eş'arî müellifler her ne kadar kendi kanaatlerinin cebr olarak nitelenemeyeceğini iddia etseler de ilgili görüşü cebrden ayıran temel fark olarak sunulan kesbin, gerçekte bir anlamının olmadığı ve sadece ortaya atılmış bir isimden ibaret olduğu, kendisi de Eş'arî ekole mensup bir düşünür olan Cüveynî tarafından ifade edilmiştir. İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Akîdetü'l-nizâmiyye fî'l-erkânî'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992), 45.

olmadığını iddia eden bu iki görüş, etrafında imtihan olgusunun adil bir zeminde seyrettiğini ortaya koyabilmek pek mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı böyle bir kader anlayışı, ilahî hitâbın ve nebevî çağrının ortaya koyduğu bütün hakikatleri ters yüz eden ve geçersiz kılan bir bakışı doğurabilmektedir. Bu bakış ise rasyonel bir din anlayışına giden yolları kapatmaktadır.¹¹

Kaza-kader bahisleriyle ilgili İslam düşüncesinde geliştirilen üçüncü yaklaşım, insanın tercihli eylemlerinin tam bir özgürlük halinde gerçekleştirildiğini savunan Mu'tezilî görüştür.¹² Mu'tezile'ye göre insanlar, fiillerini kendi iradeleriyle kendileri dilemekte ve kendi kudretleriyle kendileri yaratmaktadır. Mu'tezilî düşünürler böyle bir düşünceyle bir yandan insanların eylemlerinde kusursuz bir özgürlüğe sahip olduklarını ortaya koymaya çalışırken, bir yandan da Allah'ın, kötünün faili olmaktan münezzehe olduğu vurgusunu öne çıkarmayı hedeflemişlerdir.¹³ Böyle bir kader anlayışının ilk ikisine göre daha rasyonel olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴ Nitekim bu yaklaşımda insanlar yapmak veya yapmamakla yükümlü oldukları konularda cebir ile değil, özgür irade ile davranışta bulunmaktadır.¹⁵ Bu teoride her ne kadar beşerî özgürlük güvence altına alınmış olsa da insanların fiillerinin yaratıcısının bizzat kendileri olduğunun söylenmesi, yaratmanın sadece Allah'a ait olduğu temel ilkesine hanel getirmiş gibi görünmektedir.¹⁶

Kaza-kader meselesiyle ilgili dördüncü yaklaşım, Mâtüridiyye tarafından ortaya konulmuştur. Mâtürîdî düşünürler, yukarıdaki üç yaklaşımda isabetli bulmadıkları noktaları izale ederek eklektik bir bakış geliştirmişlerdir. Bu çerçevede insanın belirgin bir iradeye sahip olup cebirle eylemde bulunmadığını söyleyerek Cebriyye'den; insanların, kendi fiillerinin mecâzî değil, gerçek faileri olduklarını söyleyerek Eş'ariyye'den ve insanların fiillerini kendilerinin değil, Allah'ın yarattığını söyleyerek Mu'tezile'den ayrı bir yol tutmuşlardır. Bu görüşte insanın irade ve ihtiyarının aktif etkisiyle meydana gelen her bir fiil kesb olarak nitelendirilmekte, bu sâyede insanın özgürlük ve sorumluluğu anlamlı bir zeminde açıklanmış olmaktadır. Buna ilave olarak fiillerin yaratıcısının Allah olduğu da ikrar edilerek yaratma olgusu Allah'a hasredilmektedir.¹⁷ Mâtüridiyye'nin geliştirdiği bu eklektik görüş, imtihan olgusundaki adalet beklentisini büyük oranda karşılayan bir bakışa kapı aralanmaktadır. Ancak bu söylem, imtihan olgusunun kusursuz bir adaletle yürütüldüğünü iddia etmek için yine de yeterli olmayacaktır. Nitekim insanların tercihlerini özgür iradeleriyle gerçekleştirdiklerinin söylenmesi, ilk planda bu imtihanda adaletin gözetildiği izlenimini

¹¹ Geniş bilgi için bakınız: Muzaffer Barlak, *İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Anlayışları -I-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 219-234.

¹² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2005), 390-393; Yunus Cengiz, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi Kâdî Abdülcebbar Örneği* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 345-362.

¹³ Hulusi Arslan, "Mutezilî Düşüncede İlahî Fiil İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (2003), 67-69.

¹⁴ Taşçı, *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*, 7.

¹⁵ Hilmi Demir – Muzaffer Tan, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî* (Ankara: Ay Yayınları, 2019), 103; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 278.

¹⁶ İnsanların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ileri süren Mu'tezile'ye karşı bütün fiillerin ancak Allah tarafından yaratıldığını kanıtlamak üzere ileri sürülen Sünnî delillerin toplu bir örneği için bakınız: Hacer Şahinalp, "Nurettin es-Sâbûnî'ye Göre Kudret-Fiil İlişkisi Çerçevesinde İnsan Fiilleri ve Sorumlu Özgür Kişilik", *Mîlel ve Nihal* 18/1(Haziran 2021), 102-105.

¹⁷ Şahinalp, "Nurettin es-Sâbûnî'ye Göre Kudret-Fiil İlişkisi Çerçevesinde İnsan Fiilleri ve Sorumlu Özgür Kişilik", 105.

verse de bireylerin varlık buldukları ve içinde yetiştikleri koşulların eşitsizliğini hesaba kattığımızda, bu imtihanın aslında çok da adil olmadığı düşünülebilecektir.

Aslında insanın tam olarak özgür olduğunu söylemek güç görünmektedir. Nitekim insan, istediğini yapan bir varlık değil, ona sunulan seçeneklerden herhangi birine yönelebilmek imkânı tanınan bir varlıktır. Bu anlamda aslında özgür olduğu söylenebilecek tek varlık, Allah'tır. İnsan ise Allah'ın sunduğu seçeneklerle sınırlı, ama bu seçeneklerden herhangi birine yönelebilecek kadar özgür kılınmış bir varlıktır.¹⁸ Dolayısıyla kaderi farklı kategoriler içinde anlamak gerekir. Bu kategorilerin ilki, insanın kendini içinde bulunduğu şartlar veya verili dış dünya; ikincisi ise insanın tercihine bırakılmış yaşam alanıdır.¹⁹ İnsanlık âlemi için belirlenmişlik sahası anlamındaki kaderin unsurlarını iki başlıkta özetlemek mümkündür. Bunların ilki, insanın kendisini içinde bulunduğu bütün koşullar ve ikincisi ise önündeki seçeneklerle sınırlı olmak kaydıyla insanın dileyebilen bir varlık olarak yaratılmış olmasıdır.

İnsan her ne kadar eylemlerini zorunluluk altında gerçekleştirirse de kendisini içinde bulunduğu koşullar, onun tercihleri üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Bundan dolayı tercihli eylemlerinde büyük oranda özgür bir hüviyete sahip olsa da tercihlerine yön veren etkenlerin belirlenmişliğinin gölgesinde, aslında baskılanmış bir özgürlüğü yaşamaktadır. Yüzeysel bir bakışla yeryüzünün tüm coğrafyalarında, tarihin bütün dönemlerinde ve hayatın türlü koşullarında belki de her bir insan için sadece ona özgü bir imtihanın varlığı söz konusudur. Bu durum karşısında, dünyaya gelen bütün insanların aynı yükümlülüğü yerine getirmekle, yani din olarak İslam'ı seçmek ve Allah'a iman etmekle sorumlu tutulmasını adalet dairesine sığdırmak zor görünmektedir.

İnsanın hangi düzeyde adil bir imtihan sürecini yaşadığı konusunda fikir beyan etmek ve bu sorun etrafında alternatif bir çözüm önerisinde bulunmak için öncelikle itiraf edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Bu husus, insanın tercihli eylemlerinin, verili sahanın etkisinden izole olmadığı gerçeğidir. Şayet insanın özgür bir varlık olmasından dolayı sorumlu/mükellef tutulduğu ve bu kapsamda imtihanın adil bir düzlemde işletildiği ileri sürülecekse, insanların hazır buldukları koşulların farklılığına rağmen, bütün insanların din olarak İslam'ı seçmelerinin ve Allah'a iman etmelerinin hangi gerekçeyle beklendiği, makul bir açıklamayla ortaya konulmalıdır. Nitekim verili şartlar bakımından etrafında iman etmeye teşvik eden pek çok unsurun bulunduğu bir birey ile inkâr etmeye teşvik eden unsurlarla etrafı kuşatılmış olan bir bireyin iman etme ihtimali birbirinden farklıdır. Bu soruna dair alternatif bir çözüm önerisinde bulunmak için, Allah'ın iman etme konusunda bazılarını yardım edip etmediği ve eğer böyle bir yardım söz konusu ise bunun kimlere ve niçin yapıldığının tespit edilmesi gerekmektedir.

1.2. Tevfik-Hızlan

İstlâhî anlamı itibarıyla tevfik, Allah'ın kişiyi desteklemesi ve başarıya ulaştırması; hızlan ise Allah'ın kişiden yüz çevirmesi, onu kendi haline bırakması ve ondan desteğini çekmesidir.²⁰ Klasik dönem kelimelerinin tevfik ve hızlan konusundaki yaklaşımları, büyük oranda kaza-kader anlayışlarına paralel olarak şekillenmiştir.

¹⁸ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995), 16.

¹⁹ Şaban Ali Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Temmuz 2013), 2-7.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ty.), 144, 528.

Bu kapsamda Cebrî-Eş'arî çizgide tevfiik, Allah'ın, kullarından bir kısmını ezeli ilminde mümin olarak bilmesi ve başka hiçbir gerekçeyle ilişkili olmaksızın, bu bilgisine uygun olarak bu kullarını iman etmeye muktedir kılmıştır. Bu görüşe göre Allah, herhangi bir kuluna iman etme kudretini verdiğinde bu kul mutlaka iman eder. Böyle bir kudret ile donatıldığı için bu kulun inkâr etmesi imkânsızdır. Nitekim inkâr etmek de bir tür kudreti gerektirmektedir. Allah, bu kuluna inkâr etme kudretini değil de iman etme kudretini verdiği için artık bu kulun iman etmekten başka bir seçeneği yoktur. Buna göre gerçek anlamda tevfiik, Allah'ın, kullarından dilediğine iman etme kudretini bahşetmesinden ibarettir.²¹ Bu durum Eş'arî müelliflerin Kur'an'a yaklaşımlarında da belirleyici bir yere sahip olmuştur.

Örnek olarak “*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”²² ayeti, Eş'arî müellifler tarafından bu anlayışa uygun olarak yorumlanmıştır. Buna göre her ne kadar bu ayetteki lafızlar bütün cinler ve insanların kulluk için yaratıldığı şeklinde bir anlama sahip olsa da onlara göre bu ayet ile kastedilen asıl mana, cinler ve insanlardan sadece bazılarının kulluk için yaratılmış olduğu şeklindedir. Nitekim kulluk için yaratılanlar, sadece Allah'ın kendilerine tevfiiki ile muamele ettiği insanlardır.²³ Bu yaklaşımı benimseyenlerin üzerinde durduğu yaygın bir örnek de Ebû Leheb ile ilgilidir. Ebû Leheb'in iman etmeyip cehennemliklerden olacağı Kur'an'da yazdığına ve Kur'an da ezeli olduğuna göre, Ebû Leheb'in iman etmeyeceği ezelden belirlenmiş demektir. Onlara göre ezeli bilgisi ve kelâmı çerçevesinde Allah, Ebû Leheb'e tevfiiki ile muamele etmemiş, ona iman kudretini değil, inkâr kudretini vermiştir. Bu durumda onun iman etmesi de artık imkânsız olmuştur.²⁴

Tevfiik, Allah'ın, kullarından bazısını iman etme konusunda başarıya ulaştırması şeklinde anlaşıldığında, imanın aslında kula ait bir tercih olmadığı, aksine Allah'ın bazı kullarına bahşettiği bir nimet olduğu ifade edilmiş olur. Bu durumda hızlan ise geriye kalan insanların bu destekten mahrum bırakılması anlamında yorumlanır. Daha açık bir ifadeyle Allah, yarattığı bütün insanlar içinden sadece bir kısmını, sırf öyle dilediği için seçip ayrıcalıklı kılmış; bunların dışında kalan insanlara ise iman etme konusunda destek vermeyerek onları yüz üstü bırakmıştır. Dolayısıyla Allah'ın tevfiikini ihsan ettiği insanlar iman etme nimetine kavuşmuş, diğer insanlar ise inkâr bataklığına saplanıp kalmıştır.

Tevfiik ve hızlan, böyle bir bakışla ele alındığında insanın hayat serüveninin imtihan olarak adlandırılması bile yanlış olacaktır. Zira imtihan mefhumunda belli seçenekler ve bu seçenekler karşısında bireylerin tercihlerinin bulunması esastır. Bu yaklaşımda ise sorumluluğun merkezini teşkil eden iman mükellefiyeti konusunda Allah, sadece kendi iradesine binaen kimilerini desteklemekte, kimilerini ise yüz üstü bırakmaktadır. Böyle bir yaklaşımda Allah ile insan arasındaki ilişki, adalet esasının bütün gereklerinden uzak bir tarzda tasarımılanmış olur. Dolayısıyla imtihan sürecinde hazır olarak bulunan koşulların

²¹ İbn Fûrek, *Müccerradi makâlâti's-Şeyh Ebî'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 123; İmâmü'l-Harameyn Ebû'l-Me'âli Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa (Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950), 254-255; Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 90.

²² ez-Zâriyât 51/56.

²³ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbane 'an usûli'd-diyâne* (Riyad: Câmî'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, h. 1400), 77; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 250; Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye mine'l-İlmi'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Hicazi es-Sekka (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1987), 9/ 379, 381-383.

²⁴ Eş'arî, *el-İbane*, 78.

iman sorumluluğuna etkisini tartışmak şöyle dursun, bu yaklaşım eşliğinde, hakiki anlamda bir imtihanın varlığından bahsetmek bile mümkün olmaz.

Tevfik ve hızlan konusundaki ikinci yaklaşım Mâtürîdî çizgide ortaya konulmuştur. Mâtürîdî yaklaşımın bu konudaki anlayışı, kudrete ilişkin yorum etrafında şekillenmiştir. Eş'arî-Cebrî anlayıştağinin aksine bu yaklaşımda kudret, iki yönlü bir güç olarak kabul edilmiş, kudret sahibi olan insanın herhangi bir fiili hem yapmaya hem de yapmamaya kâdir olduğu ileri sürülmüştür.²⁵ Bu imkân sahası içinde Allah, insanın hayra yönelmesini ve şerden sakınmasını beklemektedir. İnsan hayırlı olana yöneldiğinde ise Allah, kulunun yönelişi ile hayır içeren fiili birleştirmekte ve kulunu bu fiili işlemeye muvaffak kılmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımda, hayırlı olana yönelen kulun, bu tercihinde sonuca ulaşmasının sağlanması *tevfik*; şer olana yönelen kulun, bu tercihinde sonuca ulaşmasının sağlanması ise hızlan olarak nitelendirilmektedir. Bu arada Allah'ın, kulunu hayırlı olana muvaffak kılması veya şer olana ulaştırması, kulunun tercihlerini ezelde belirlemesiyle değil, bilmesiyle ilişkilendirilmektedir.²⁶

Mu'tezile'nin ortaya koyduğu tevfik ve hızlan anlayışı, daha çok lütuf teorisi bağlamında şekillenmiştir. Buna göre Allah, iman ile mükellef kıldığı kullarının her biri için, onların iman etmelerini kolaylaştırmak üzere bazı vesileler takdir edip yaratmaktadır. Öyle ki kişi, bu vesileye muhatap olduğunda onun karşılığı olarak olumlu yönde herhangi bir tavır veya çaba ortaya koyarsa, bunun sayesinde mutlaka vacip olana yönelecek veya kabih olandan sakınacaktır. O halde Allah'ın lutfetmesi, zâtî itibârıyla O'nun kudret sahasında bulunsa da kulları hakkında lütfun ortaya çıkması, onların tercihlerine göre gerçekleşir. Daha açık bir ifadeyle Allah, kullarının karşısına onların iman etmelerine vesile olacak sebepleri çıkarır ve kullarının bu vesilelere tutunmasını bekler. Şayet kullar bu vesileye tutunurlar ve Allah'ın beklentisine karşılık verirlerse bu vesile o kullar için gerçek bir lütuf olur. Aksi durumda ise aynı vesile bu kişi için inkâr sebebine yani mefsedete dönüşür. Nitekim lütuf, mükellefin vacip olana yönelmesi ve kabih olandan sakınmasıdır. Ancak mükellefin vâcibe yönelmeye ve kabihten sakınmaya doğrudan Allah eliyle muktedir kılınması söz konusu değildir.²⁷

Mutezili algı çerçevesinde tevfik, insanlardan bir kısmının Allah tarafından sevap ve mükâfatı doğuracak kudretle donatılması değildir. Benzer şekilde tevfik, Allah'ın, bazı kulları hakkında onların iman etmelerine hükmetmesi olarak da görülemez. Bunların aksine tevfik, Allah'ın belirlemesine tâbî olan değil, kulun tercihine tâbî olan bir destektir. Yani Allah, kulunun imanına vesile olabilecek bir takdirde bulunduğu anda, şayet kul bu takdire karşı Allah'ın beklentisine uygun bir mukabelede bulunursa, bu vesile o kul için artık tevfik vasfını kazanmış olur. Kulun bu vesile karşısında Allah'ın beklentisine uygun olmayan bir tavra yönelmesi veya bu vesileye duyarsız kalması durumunda ise aynı vesile böyle bir kul için hızlan vasfını kazanmış olur.²⁸

Son iki yaklaşımın ortak vurgusu, tevfik ve hızlanın, insana dönen gerekçelerden uzak olmadığı yönündedir. Bu iki kanaatte insanların tercihlerinin dikkate alınması, imtihan

²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 336-337.

²⁶ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Hatice Boynukalın (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2006), 7/223; thk. Murat Sülün (2007), 9/166.

²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/360-365.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed Zerzur (Kahire: Dâru't-Turâs, 1969), 735.

olgusunun makul bir zeminde açıklanmasına fırsat vermektedir. Özellikle Mutezilî yaklaşımda lütuf kavramı etrafında her bir insan için farklı koşullarda gerçekleşen imtihan sürecinin, esasında fırsat eşitliği çerçevesinde yürütüldüğüne dair işaretler bulmak mümkündür. Nitekim bu anlayışa göre Allah, istisnasız her insanın önüne, onu imana yaklaştıracak ve inkârdan uzaklaştıracak fırsatları mutlaka çıkarmaktadır. Bununla birlikte insanların bazıları doğru yönde gerçekleştirdikleri tercihlerle bu fırsatı değerlendirebilirken, diğer bazıları bu fırsatları kendi aleyhine bir gerekçeye dönüştürebilmektedir. Buna göre hiçbir insan iman etmekten engellenmediği gibi iman etme konusunda insanların herhangi birine ayrıcalıklı davranıldığı da söylenemez.

Teorik olarak böyle bir söylemin anlamlı durduğu söylenebilecek olsa da pratikte işleyişin bu şekilde devam ettiğini ifade etmek güçtür. Nitekim dünyanın Müslüman bölgelerinde doğan, Müslüman anne-baba tarafından büyütülen ve İslâmî bir kültürel ortamda hayatını sürdüren bireylerin din olarak İslam'ı seçmeleri zaten beklenen bir durumdur. Böyle bir kişinin iman etmesini sağlayacak pek çok fırsatın bulunduğu ortadadır. Üstelik böyle bir kişi için toplumsal beklentiler ile ilahi beklentiler de örtüşmektedir. Ama bunun karşısında İslam'ın hâkim olmadığı bir bölgede dünyaya gelen, Müslüman olmayan anne-baba tarafından yetiştirilen ve İslâmî bir kültürel ortamda bulunmayan bireylerin Müslüman olmayı tercih etmeleri oldukça uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Bunun da ötesinde Müslümanlardan uzak bir coğrafyada, yalan ve çarpıtmaya maruz kalarak İslam dinini veya Müslümanlığı terör ile özdeşleştiren bir kimsenin iman etmesine vesile olacak fırsatların yok denecek kadar az olduğu da müşahade edilmektedir. Bu tespitlerden hareketle iman etme konusunda insanlara tanınan fırsatların benzer olduğunu savunmak, dolayısıyla insanlığın adil bir imtihan sahnesinde bulunduğunu ileri sürmek oldukça güçleşmektedir.

Bu açıklamalardan hareketle yeryüzünün her bir bölgesinde ve her dönemde yaşayan bütün insanların iman etme konusunda fırsat eşitliğine sahip olduğunu rasyonel düzlemde ortaya koymak oldukça zor görünmektedir. İnsan özgürlüğünü ön plana çıkarmaları sayesinde Mâtürîdî ve Mutezilî bakış açılarının daha makul bir yaklaşım sergilediklerini söylemek mümkündür. Ancak iman etme konusunda fırsat eşitsizliğinin böylesine belirgin olduğu bir ortamda, dünya imtihanının adaletli olduğunu söylemek yine de kolay değildir. Bu noktada iman etme olgusunun ne ile elde edildiğini incelemek gerekmektedir. Diğer bir ifade ile bir kişinin iman etmesini sağlayan veya inkâr etmesine sebep olan etkenin/etkenlerin²⁹ ne olduğu üzerinde durulmalıdır. Kur'an'da ve hadislerde imanın hidâyet ile elde edildiği ve inkâr da dalâlet ile düştüğü açık olarak ifade edilmektedir. Öyleyse dünya imtihanında adil bir işleyişin bulunup bulunmadığı konusunda söz söylemek için öncelikle bu iki kavramı tahlil etmek gerekmektedir.

1.3. Hidayet-Dalâlet

Hidayete ermek ve iman etmek, İslam düşüncesinde birbirine bağlı olarak ele alınan kavramlardır. Buna göre bir kimsenin iman etmesi, hidayete ermesi demektir veya bir kimsenin iman etmesi için hidayete ermesi gerekmektedir. Hidayet veya dalâletin gerçekleşme koşuluyla ilgili olarak Kur'an'da haber verilen başlıca hakikat, hidayeti veya

²⁹ Kur'an-ı Kerim'deki sebep bildiren yapılar için bakınız: Hasan Selim Kıroğlu, *Kur'an'da Sebeplilik Yapıları* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2020).

dalâleti ancak Allah'ın verdiği'dir. Bu hususa işaret eden pek çok âyetten ikisinde şöyle buyrulmaktadır: “Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir.”³⁰ “Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir, fakat Allah dilediğine hidayet verir.”³¹

İslam'ın kurtuluş teorisinde insanın dünya sınavını kazanması iman etme koşuluna bağlanmış, iman etmenin ise ancak Allah'ın kişiye hidayet vermesi ile mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Böyle bir kurgu eşliğinde adil bir imtihan ortamının var olduğunu söylemek güç görünmektedir. Nitekim hidayet ile iman, dalâlet ile küfür elde ediliyorsa, buna ilave olarak hidayeti ve dalâleti ancak Allah veriyorsa, insanların yaptıklarından sorumlu tutulmalarının ve iman ile cenneti, inkâr ile cehennemi hak etmelerinin bir anlamı kalmamaktadır. Bu soruna çözüm üretmek üzere İslam düşüncesinde geliştirilen yaklaşımları üç başlıkta özetlemek mümkündür. Bu yaklaşımlar, Eş'ariyye, Mâtüridiyye ve Mutezile ekolleri tarafından dile getirilmiştir.

Eş'arîlerin konu ile ilgili görüşü, Allah'ın iradesi ile ilgili kanaatlerinin gölgesinde şekillenmiştir. Eş'arîlere göre Allah'ın mülkünde, Allah'ın dilemediği hiçbir şey olmaz. Zira mülk O'na aittir ve O, mülkü üzerinde dilediğince tasarrufta bulunma hakkına sahiptir. Benzer şekilde herhangi bir varlığın Allah'ın dilemesine uygun olmayan bir sûrette herhangi bir işi gerçekleştirilmesi de mümkün değildir. Buna göre varlık sahasında cereyan eden her şey ancak O'nun dilemesine uygun olarak gerçekleşebilir ve gerçek anlamda O'ndan başka dileyebilen bir varlık da yoktur.³² Bu durum, iman veya inkâr konusunda da aynı şekilde geçerlidir. Yani bir kimse ancak Allah onun hidayete ermesini dilediğinde hidayete erebilir ve yine bir kimse ancak Allah onun dalâlete düşmesini dilediğinde dalâlete düşebilir. Buna göre Allah kimin kalbinde hidayeti var ederse o kişi mü'min olur; kimin kalbinde de dalâleti var ederse o kişi münkir olur.³³ Bu konuda insana ait tek yön, hidayet veya dalâletin onun bedeninde gerçekleşiyor olmasıdır.³⁴

Önceki başlıklarda olduğu gibi hidayet ve dalâlet konusunda da Eş'arîlerin ortaya koyduğu kanaat, insanların akıllarındaki adalet beklentisine uygun bir görünüm arz etmemektedir. Ancak bu konuda Eş'arîlerin elini oldukça güçlendiren açık naslar bulunmaktadır. Yukarıda ikisini örnek olarak verdiğimiz onlarca ayette Allah, hidayeti sadece kendisinin vereceğini bildirmektedir. Bu ayetlerin işaretiyle gerçekten de hidayetin ancak Allah tarafından verileceğini kabul etmekten başka bir yol görünmemektedir. Bununla birlikte bu ayetleri okurken Kur'an'ın başka bir temel vurgusunu da gözden kaçırmamak gerekir. Bu vurgu, Allah'ın adil bir varlık olduğu ve bundan dolayı herkesin ancak kazandığının karşılığını göreceği şeklindedir.³⁵ Peki bu iki durum nasıl uzlaştırılabilecektir. Yani hidayeti ve dalâleti Allah verdiği halde, insanların mükâfat veya cezaya müstehak olmaları nasıl açıklanacaktır. Açıkçası Eş'arîler bu durumu çok da kaygı

³⁰ el-Kasas 28/56.

³¹ el-Bakara 2/272.

³² Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkullânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhü ve lâ yecûzu'l-cehlu bih*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 153-154.

³³ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve htilâfû'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1950), 1/321.

³⁴ Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi 'ilmi'l-keâm*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 146.

³⁵ el-Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/25; Âl-i İmrân 3/108; en-Nisâ 4/40; en-Nahl 16/111; el-Enbiya 21/47.

uyandıracak bir sorun olarak görmemiştir. Onlara göre Allah kendi mülkünde dilediğince tasarrufta bulunan bir varlık olduğuna göre, dilediği kimseye dilediği sonucu reva görmesi de adaleti terk etmesi anlamına gelmez. Diğer bir ifadeyle Allah, insanların mâliki olduğuna göre başka herhangi bir gerekçeye istinad etmesi gerekmez. Kullarından dilediğine hidâyet verir, bu hidayet ile ona imanı nasip eder ve sonuçta da onu cennetine yerleştirir. Dilediği kullarını da dalâlete düşürür, bu dalâlet ile onları inkâra sürükler ve sonuçta da cehenneme atar. Yaratan ve hükmeden O olduğu için kulları üzerindeki bu tasarrufundan dolayı hiçbir şekilde sorgulanamaz.

Bu düşüncede, hidayete ermek ve dalâlete düşmek, insanın tercihlerinden bağımsız olarak sadece Allah'ın iradesiyle açıklanınca, bireylerin seçimlerinin sınılandığı bir imtihan ortamından bahsetmeye de artık imkân kalmamaktadır. Herhangi bir imtihanın asgari koşullarının bile sağlanmadığı böyle bir kurguda, imtihandaki fırsat eşitliğinden bahsetmek hiç de anlamlı durmayacaktır. Dolayısıyla Eş'arî hidayet-dalâlet anlayışı eşliğinde, insanların imtihanlarındaki farklı koşulların adaleti bozan bir durum oluşturacağı sorununa çözüm bulmak mümkün görünmemektedir.

Mutezile, pek çok ayette haber verildiğinin aksine, imanın hidayetle ve küfrün dalâletle doğrudan ilişkili olmadığı kanaatinde. Onlara göre şayet Allah tarafından yaratılan hidayet ve dalâlet, iman ve küfrü doğrudan gerektiren bir etkiye sahip olsaydı, insanın tercihlerinin ve çabasının, iman veya inkâr etmesinde hiçbir etkisi kalmazdı. Bu ise Allah'ın adaletine gölge düşürürdü. O halde hidayet, kulda imanın yaratılması ve dalâlet de kulda inkârın yaratılması değildir.³⁶ Hidayet ve dalâletin iman ve inkâr ile ilişkisi, doğrudan değil ancak dolaylı olabilir. Mu'tezilî düşünür Kâdî Abdülcebâr ve İmam Eş'arî'nin bildirdiğine göre Mutezile içinde hidayet üç farklı şekilde anlaşılmıştır. Bunların ilkinde hidayet, Allah'ın delil sunarak ve açıklayarak doğru yolu göstermesi³⁷; ikincisine göre doğru yolu tercih edene sevap vermesi³⁸; üçüncüsüne göre ise hidayet yolunu tercih edenlerin, Allah tarafından "hidayete ermiş kimse" olarak adlandırılmasıdır.³⁹ Bu üç farklı tanımlamanın her birinin farklı Mu'tezilî düşünürler tarafından benimsendiği görülmektedir.⁴⁰

İlk seçeneğe göre Allah'ın, hidayeti belli kullarına değil, herkese verdiğini ifade etmek gerekir ki bu söylem bazı naslarda yer alan bilgiye uygun düşmemektedir. Nitekim Kur'an'da, "Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir"⁴¹ şeklinde buyrulmaktadır. İkinci anlam esas alındığında, böyle bir yaklaşım çerçevesinde naslarda sebep konumunda sunulan hidayetin sonuca, sonuç konumunda sunulan sevâbın ise sebebe dönüştürüldüğü görülür. Yani Allah'ın hidayet vermesi, aslında sevap almaya götüren bir sebep iken, bu görüşte hidayet, bizzat sevabın kendisi olarak nitelenmiş olur ki bu da naslardaki kurguyu, kastının dışında yorumlamak anlamına gelir. Üçüncü anlam ise Kur'an'da Allah tarafından gerçekleştirildiği bildirilen ve kulu mü'min veya münkir kılan şekillendirici bir eylemin, sadece bir ad vermeye indirgenmesinden ibarettir.

³⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn (Resâilü'l-adl ve't-tevhîd içinde)*, thk. Muhammed Ammâra, (Kahire: Dâruş-Şurûk, 1988), 240.

³⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Muhtasar*, 240.

³⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Muteşâbihü'l-Kur'an*, 135.

³⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/321.

⁴⁰ Mücteba Altındaş, "Hidayet ve Dalâlet", *Sistemantik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 496.

⁴¹ en-Nahl 16/93.

Her üç yaklaşım için de muhtemelen Mu'tezile'yi bu görüşlere sevk eden âmil, insanları, kendi fiillerinin yaratıcısı olarak görmeleridir. Bu durumda Mu'tezile'ye göre kulun kalbinde imanı veya inkârı var edip yaratan güç, ancak insanın kendisidir. Hidayet ve dalâlet ile ilgili olarak Allah'ın tek fonksiyonu ise doğru yolu açıklamak veya doğru yolda olanları, hidayete ermişler şeklinde isimlendirmektir. Gerek her bir madde için yaptığımız açıklamalar gerekse kulun yaratıcı pozisyonunda görülmesi açısından Mu'tezile'nin bu konuda ortaya koyduğu kanaatleri isabetli bulmak güç görünmektedir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ise iman etmenin, ilâhî gerçekler üzerinde insanın çaba ve tercihlerine bağlı olarak gerçekleşen bir süreç olduğunu savunmaktadır.⁴² Ona göre kulun iman etmekle mükellef kılınması, imanı terk etmekten yasaklanması, iman edenin mükâfata lâayık görülmesi ve iman etmeyenin cezaya müstehak olması gibi durumların hepsi, imanın, kula ait bir fiil olduğunun göstergeleridir.⁴³ Bu söylem üzerinden insanın özgürlüğünün teslim edildiği ve bu sayede insanın gerçek bir imtihan içinde olduğunun ortaya konulduğu söylenebilir. Ancak imanın, kulun fiili olarak nitelenmesinin ardından hidayet ve dalâleti Allah'ın dilemesine bağlayan ayetler nasıl anlaşılacaktır? İmam Mâtürîdî bu sorunu "imanın yaratılmışlığı" düşüncesi ile aşmaya çalışmaktadır. Buna göre kul, tercihlerinde ve eylemlerinde özgür olup, insana bakan yönü itibarıyla iman, insana ait bir fiildir. Ancak insanın yaratma kudreti yoktur, bundan dolayı aslında insan tarafından iman yolunda ortaya konulan çabaların tamamı, onun kalbinde imanın yaratılmasını sağlayan gerekçeler mesabesinde dir.⁴⁴ İnsan hidayeti hak eden bir çaba sergilediğinde, Allah, bu çabasının karşılığı olarak onun kalbinde hidayeti yaratır. Kul, Allah'ın, onun kalbinde yarattığı bu hidayet ile mü'min olur ve mükâfata lâayık bir konuma yükselir. Allah'ın müdahalesi olmaksızın, insanın iman yolunda çaba göstermesi, onu mü'min kılmaz. Çünkü hidayet kalpte gerçekleşen bir fiildir ve insan, kalbi üzerinde söz sahibi değildir. Kalpler ancak Allah'ın elinde olduğundan⁴⁵ ve insan, kalbine söz geçiremediğinden dolayı iman yolunda gösterilen çabaların karşılığı olan hidayet, ancak Allah tarafından yaratılır.⁴⁶ Nitekim imanın makamı, insanın tasarrufuna açık olan akıl veya organlar değil, Allah'ın evirip çevirdiği kalplerdir.⁴⁷ İşte Allah'ın hidayet vermesi veya dalâlete düşürmesi ile kastedilen mana da hidayetin veya dalâletin, Allah tarafından kişinin kalbinde yaratılmasından ibarettir. Böylelikle hem insan özgür bir varlık olarak konumlandırılmış hem de hidayeti veren makamın sadece Allah olduğu teslim edilmiş olur.

Mâtürîdî söylemin hidayet ve dalâlet konusunda geliştirdiği bu yaklaşım, zaman, mekân ve şartların, iman sorumluluğu üzerindeki etkisinin rasyonel düzlemde açıklanabilmesi için uygun bir bağlam oluşturmaktadır. Nitekim bu görüş ile bir yandan insanın özgür bir varlık olduğu ilan edilerek imtihan olgusu gerçek bir hüviyet kazanırken bir yandan da hidayeti Allah'ın vermesinin gerekçeleri açıklanarak imtihanın adil bir süreçte yürütüldüğü ortaya

⁴² Harun Çağlayan, "İmam Mâtürîdî'de Hidayet-Ahlak İlişkisi", *İmâm Mâtürîdî'nin İzdüşümü*, ed. Sıddık Korkmaz (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 84.

⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 502.

⁴⁴ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1995), 85.

⁴⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahih*, thk. İzzuddîn Dalî vd., (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrûn, 2015), "Tevhid", 11; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *es-Sahih*. thk. Yâsir Hasen vd., (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrûn, 2016)., "Kader", 3; Tirmizî, "Kader", 7.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 503-505.

⁴⁷ Buhârî, "Tevhid", 11; Müslim, "Kader", 3; Tirmizî, "Kader", 7.

konulmaktadır. Bu durumda geriye aşılması gereken ve bu çalışmanın odak noktasını oluşturan bir problem kalmaktadır. Bu problem, varlık sahasına çıkan ilk insandan son insana kadar bütün bireylerin denk bir imtihana tâbi tutulduğunun nasıl ortaya konulacağıdır. Bu meseleye dönük olarak naslarla uyumlu ve aklın kabûlüne mazhar olacak bir çözüm önerisinin geliştirilmesi, modern dönem İslam algısının ikmal ettirilmesi açısından bariz bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Bu soruna ilişkin bir çözüm önerisi olarak çalışmanın bundan sonraki bölümünde “insanın iman sorumluluğunda imkân-çaba dengesi” önerisi üzerinde durulacaktır.

2. İmkânların Farklılığına Rağmen İmtihanın Adaletli Olması

Geldiğimiz noktada adil bir imtihan ortamının varlığını ileri sürebilmek için son bir konu ile daha ilgilenmenin gerekli olduğunu söyleyebiliriz. Üzerinde durulması gereken bu konuyu şöyle bir soru şeklinde ifade etmek mümkündür: “İnsanlar, iman etmeye yönelme konusundazaman, mekân ve şartlar gibi pek çok farklılıklara ve bu farklılıkların getirdiği avantaj veya dezavantajlara sahip olduğu halde, Allah bütün insanlardan din olarak İslam’ı seçmelerini ve O’na iman etmelerini talep ediyorsa bu durum bir tür adaletsizlik değil midir?”

Hayatın içinden bazı sahnelerle bu soruyu daha anlaşılır kılmak mümkündür. Örneğin Peygamberimizin (as) yaşadığı ve fetihlerle Müslümanların gücünün kanıtlandığı bir dönemde, seçkin sahabîlerden birinin çocuğu olarak dünyaya gelen bir kimsenin iman etme olasılığı ile ateist-pozitivist anlayışın zirvede olduğu Aydınlanma Döneminde, materyalist düşüncenin güçlü savunucularından birinin çocuğu olarak Avrupa’da dünyaya gelen bir kimsenin iman etme olasılığı aynı düzeyde değildir. Farklı dönemlerde yaşayan insanlar arasında yapılan bu karşılaştırmanın da ötesinde, iman etmeye meyletme noktasında aynı dönemde yaşayan insanların bile aynı imkânlarla sahip olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin günümüzde Müslümanlardan oluşan bir toplum yapısı içinde Müslüman ve ahlaklı bir anne-babanın çocuğu olarak dünyaya gelip İslam ahlâkı ile yetiştirilen bir bireyin iman etme konusundaki fırsatları ile İslam’a düşman veya İslam’dan habersiz bir bölgede dünyaya gelen ve İslam’dan uzak değer yargılarıyla yetiştirilen bir bireyin iman etmeye yönelik fırsatları aynı değildir.

Aslında bu durum Peygamberimizin de (as) haber verdiği bir olguyu yansıtmaktadır. Nitekim Peygamberimiz (as) şöyle buyurmaktadır: “Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”⁴⁸ Bu hadiste Peygamberimiz (as) dünyaya gelen her bir bireyin belli bir yönelime sahip olduğuna, bu yönelimin de onun yaratılışında ona ilham edilen doğal eğilimler olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, çevrenin etkisinden bağımsız olan bir bireyin aslında yaratılış özelliklerine uygun bir din veya dünya görüşüne sahip olacağını göstermektedir. Ancak bireyi yetiştiren ailenin ve etrafını kuşatan çevrenin etkisiyle insanlar farklı din veya dünya görüşlerine meyletmektedir.⁴⁹ Peygamberimizin (as) bu beyanı, üzerinde durduğumuz sorunun gerçekliğini pekiştirmektedir. Diğer bir ifadeyle bu hadisin de gösterdiği üzere insanlar iman etmeye ve din olarak İslam dinini benimsemeye yönlendiren imkânlar noktasında eşit durumda değildir.

⁴⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 92; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17; Tirmizî, “Kader”, 5.

⁴⁹ Abdülkadir Evgin, “Hadislerde Fitrat Kavramı ve İslam Fitratı Söyleminin Tenkidi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003), 102.

İbn Haldun'un ifade ettiği coğrafya, iklim, yeryüzü şekilleri vb. etkenlerin insanlar üzerinde etkilerinin bulunduğu ve bu durumun onların gerek yaşam tarzlarına gerekse tercihlerine yansıdığı şeklindeki yaklaşım da konumuz açısından önem arz etmektedir. Ona göre çevre faktörleri kişinin vücudu, sağlığı, zekâsı, ahlâkı, mizacı, hal ve hareketleri üzerinde doğrudan etkilidir.⁵⁰ Konumuz açısından değerlendirildiğinde bu farklılaşmaların, kişilerin iman ile ilgili tercihlerine de yansıtacağı noktasında şüphe yoktur. Dolayısıyla İbn Haldun'un bu tespitleri de insanların dünyada nasıl olup da adil bir sınav ortamında bulduklarının söylenebileceğine dair bir açıklama getirmeyi elzem kılmaktadır.

Günümüz dünyasında kendini Müslüman olarak tanımlayanların bölgelere ve ülkelere dağılımı da din seçimi noktasında çevre faktörünün etkisini ve dolayısıyla içerisinde bulunduğumuz imtihanın farklı fırsat alanları eşliğinde devam ettiğini somut bir gerçeklik olarak karşımıza çıkarmaktadır. Örneğin doksanlı yılların sonlarında yaklaşık 720 milyon nüfusa sahip olan Avrupa'da Müslümanların sayısı 18-20 milyon⁵¹ civarında iken, yaklaşık olarak aynı yıllarda dünyada yaşayan toplam 1,57 milyon Müslümanın %60'tan fazlası Asya'da yaşamaktadır. Ayrıca dünya geneli değerlendirildiğinde Müslümanların %95'inin Ortadoğu-Kuzey Afrika bölgesinde yaşadığı görülmektedir.⁵² Bu veriler, çevre faktörünün, din tercihleri üzerinde ne kadar etkili olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sosyal çevre faktörünün, insanların din tercihleri üzerindeki etkisi bu kadar belirgin iken Müslüman çevrede yetişen bir kişinin, Müslüman çevrede yetişmeyen bir kişi ile aynı kategoride değerlendirilmesi ve bu kişilerin her ikisinin de din olarak İslam'ı seçmek ve Allah'a iman etmekle yükümlü tutulması adil bir sınavın işletildiği hissini yaşatmamaktadır.

Buraya kadar ifade ettiklerimiz çerçevesinde görülen şudur ki insanlar her ne kadar akıllı sahibi olmaları, peygamber tebliğini içtmeleri ve kendilerine türlü fırsatlar sunulması gibi noktalarda benzer konumlarda olsalar da onları, hakikati aramaya ve hayırlı olana yönelmeye sevk eden gerekçeler açısından benzer konumlarda değildirler. O halde burada adaletin sağlanması için, hakikati aramaya ve hayırlı olana yönelmeye sevk eden gerekçelerin farklılığından oluşan dengesizliğin, başka bir değişken değer ile giderilmesi gerekmektedir. Böyle bir değişkenin tespiti coğrafya, kültürel çevre ve bunlar gibi diğer etkenler sebebiyle, insanların adaletsiz bir sınav tâbi tutuldukları vehmini giderebilecektir. Çalışmamızın odak noktasını da bu değişkenin ne olduğu teşkil etmektedir. Kanaatimizce imtihan şartlarının farklılığına bağlı olarak ortaya çıkan adaletsizlik vehmini ortadan kaldıracak olan bu ikinci değişken, hakikat ve hayır yolunda gösterilen çabanın miktarıdır. Buradaki hakikat ve hayır yolunda gösterilen gayret, iman etmeye dönük bir niyetten bağımsız olarak insanlık onuruna yakışan bir dünya görüşünü hedeflemek ve bu hedef doğrultusunda eylemde bulunmak şeklinde anlaşılabilir. Nitekim insanın sadece akıyla çıkarsayabileceği bir yetkinleşme ideali vardır ve bu ideal, iradenin, aklın ve duyguların yetkinleştirilmesi şeklinde temayüz eder.⁵³ Bu tespitin isabetli olup olmadığının açığa çıkarılması, öncelikli olarak hidayet ve dalâletin mahiyetinin kavranmasıyla ilişkilidir.

⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 118-122.

⁵¹ Steven Vertovec - Ceri Peach, *İslam in Europe* (London: Macmillan Press, eds. 1997), 13.

⁵² Kemal Çiçek, "Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı Pew Research Center'in Ekim 2009 Tarihli Raporu Çerçevesinde", *Yeni Türkiye* 95 (2017), 42.

⁵³ Emile Boutroux, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, çev. Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998), 170-171.

Şimdi buraya kadar oluşturduğumuz kurguyu bütünlüklü bir şekilde ifade etmeye ve asıl üzerinde durduğumuz soruna odaklanmaya çalışacağız.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere hidayet verme, Allah'ın gerekçesiz dilemesine bağlı olan öylesine bir bahsetme değil, insanın çabasına bağlı kılınmış hak etme esaslı ilkesel bir eylemdir.⁵⁴ Allah'ın insanları hidayete erdirmesi ile ilgili ayetler bütünlüklü bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde açık olarak görülmektedir ki Allah'ın hidayet vermesi, mutlaka insanın tercihlerine dönen bir sebebe dayanmaktadır.⁵⁵ Daha açık bir ifadeyle Allah, bütün insanların karşısına, onları iyi olana yönlendirecek ve kötü olandan sakındıracak birçok fırsat çıkarır. İnsanların bir kısmı bu fırsatları değerlendirirken, diğer kısmı bu fırsatları ziyan eder. Fırsatı değerlendiren kişi, Allah'ın ona hidayet etmesi için bir gerekçe oluşturmuş olur. Fırsatı değerlendirmeyen kişi ise Allah'ın ona hidayet etmesinin önünde engel oluşturmuş ve dalâletini talep etmiş olur. Buradaki işleyişin Mu'tezile'nin ifade ettiği gibi insanda başlayıp insanda bitmesi mümkün değildir. Çünkü insanın yapabilecekleri ancak hükmüne tâbi olan akli ve organlarıyla sınırlıdır. Hâlbuki yukarıda ifade edildiği üzere kalpler Allah'ın elindedir. Bu durumda kula düşen, akli ve organlarıyla hakikatin ve hayırlı olanın arayışı ve çabası içinde olmaktadır. Bu gerekliliği yerine getiren kişi için gerçekleşecek olan ise Allah'ın, bu kişiye hidayet vermesi, yani bu kişinin kalbinde iman nurunu yaratmasıdır.

Allah'ın zulmedici olmadığını,⁵⁶ herkese adaletle davranılacağını⁵⁷ ve kimsenin haksız yere cezalandırılmayacağını⁵⁸ bildiren bütün ayetler, bu görüşün naklî delilleri olarak görülebilir. Buna ilave olarak hidayet, zalimlere, ısrarla günah işleyip tövbe etmeyenlere, gerçeği bildiği halde inkâr edenlere, yalancılara, nankörlere, haddi aşanlara ve şeytani dost edinip ona tâbi olanlara verilmeyeceğini bildiren ayetler,⁵⁹ insanların özgür iradeleriyle yapıp ettiklerinin karşılığı olarak hidayeti veya dalâleti elde ettiklerini ortaya koymaktadır.⁶⁰ Hidayet ve dalâletin, insanın hakikate ve hayra ulaşma yolunda gösterdiği çabanın bir karşılığı olarak elde edildiğini çok daha açık bir şekilde ortaya koyan doğrudan bir delil olarak şu hadisi de incelemek yerinde olacaktır:

Hakîm İbn Hizâm şöyle anlatır: Rasulüllah'a, "Ey Allah'ın Rasulü, cahiliye devrinde sadaka vermek, köle azat etmek, sila-i rahim yapmak gibi kulluk adına yaptığım hayırlar var; bunlardan dolayı bir karşılık alabilecek miyim?" diye sordum. Efendimiz (as) bana şöyle cevap verdi: "Geçmişte yaptığın bu iyilikler sayesinde Müslüman oldun."⁶¹

Peygamberimiz (as) bu sözüyle, Müslüman olmayan bir kimsenin hakikat arayışının ve iyilik olarak yaptığı amellerin, ona Müslüman olmayı kazandırdığını söylemiş olmaktadır. İbn Hacer de bu hadis üzerine yaptığı açıklamada, Peygamberimizin (as) bu beyanı çerçevesinde, yapılan güzel işlerin, o işleri yapan kişiyi iman edecek bir kıvama getirebileceğini ve ona mümin olma liyakatini sağlayabileceğini ifade etmiştir.⁶² Bu hadis,

⁵⁴ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007), 140.

⁵⁵ Recep Ardoğan, *Özgürlük Kaderdendir* (İstanbul: klm yayınları, 2019), 155.

⁵⁶ el-Enfâl 8/51.

⁵⁷ el-Enbiya 21/47.

⁵⁸ Yâsin 36/54.

⁵⁹ es-Saff 61/5; Âl-i İmrân 3/86.

⁶⁰ Enes Yariz, "Kur'an'a Göre Hidâyete Ermede İnsanın Rolü", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017), 364-365.

⁶¹ Buhârî, "Zekât", 24; "Edeb", 16; Müslim, "İman", 194-196.

⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/384-385.

hidayet ve dalâletin bir yandan iman ve inkârın sebebi konumunda olsa da bir yandan da insanların hakikate ulaşma ve hayırlı olanı gerçekleştirme yolunda sergiledikleri çabanın sonucu konumunda olduğunu göstermektedir.

Hidayet ve dalâletin, hakikat ve hayır yolunda gösterilen çabaya bağlanması ile gerçekçi bir imtihan ortamının varlığı ortaya konulduğuna göre, bunun ardından imtihanındaki imkân eşitsizliğinin gayret değişkeni ile giderilmesi aşamasına geçebiliriz. Bu çalışmanın temel iddiasına göre bir insan hakikate ve hayırlı olana yönelme noktasında ne kadar imkâna sahip ise Allah, ona hidayeti vermek için ondan o kadar çaba beklemektedir. Buna göre iman etmek için Allah'ın hidayet vermesi, diğer bir ifadeyle kulun kalbinde iman nurunu yaratması; Allah'ın hidayet vermesi için de kişinin hakikat ve hayır yolunda belli bir çaba göstermesi mutlaka gereklidir. Ancak farklı şartlar altında yaşayan bireyler için, Allah'ın hidayetini elde etmeyi sağlayacak olan çabanın miktarı aynı değildir. Kişiyi, hakikati bulmaya ve hayırlı olanı tercih etmeye sevk eden âmiller ne kadar fazla ise, Allah'ın ona hidayet vermesi için onun ortaya koyması gereken çaba da o nisbette artar. Kişiyi, hakikati bulmaya ve hayırlı olanı tercih etmeye sevk eden âmiller ne kadar az ise, Allah'ın ona hidayet vermesi için onun ortaya koyması gereken çaba da o nisbette azalır. Yani burada imkân ve çabayı dengeleyen bir korelasyon ve bu sayede imtihanın zorluk derecesi açısından ortaya çıkan bir denklik durumu söz konusudur. Böyle bir yaklaşım eşliğinde, kusursuz adalet ile işleyen bir imtihan ortamının bulunduğunu ifade etmek mümkün hâle gelebilir.

Örnek bir kurgu ile bu kanaati daha anlaşılır kılmak uygun olacaktır. Günümüzde üç farklı coğrafyada dünyaya gelmiş olan ve doğdukları yerde hayatlarını sürdüren üç kişi düşünelim. Bunlardan ilki, materyalist-ateist bir düşünce yapısıyla yetiştirilerek olgunluk çağına ulaşmış olsun. İkincisi, Allah ve ahiret inancına sahip olarak İslam dışındaki bir din mensubiyeti üzere yetiştirilerek olgunluk çağına ulaşmış olsun. Üçüncüsü ise İslam ülkelerinin birinde dünyaya gelmiş ve İslam kültürü içinde yetişerek olgunluk çağına ulaşmış olsun. Böyle bir kurguda hakikate ve hayra sevk eden âmiller bakımından üçüncü kişinin ikinciden ve ikinci kişinin de birinciden daha avantajlı konumda buldukları ortadadır. Bu durumu yine kurgusal bir değerlendirme ile ifade edecek olursak, hakikati aramaya ve hayırlı olanı gerçekleştirmeye meyiletme bakımından üçüncü kişi üç birimlik, ikinci kişi iki birimlik ve birinci kişi bir birimlik imkâna sahip olarak nitelendirilebilir. Buna göre Allah'ın, birinci kişiye hidayet vermesi için o kişinin, hayra ve hakikate ulaşma yolunda bir birimlik çaba göstermesi gerekmektedir; ikinci kişiye hidayet vermesi için o kişinin hayra ve hakikate ulaşma yolunda iki birimlik çaba göstermesi gerekmektedir; üçüncü kişiye hidayet vermesi için ise o kişinin hayra ve hakikate ulaşma yolunda üç birimlik çaba göstermesi gerekmektedir. Burada imkân ile çaba arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Bu çerçevede örneğin ikinci kişi, sahip olduğu imkân ile iki birimlik çaba göstermesi sayesinde Allah'ın hidayetine ulaşır. Ancak üç birimlik imkâna sahip olan kişi, iki birimlik imkâna sahip olan kişinin gösterdiği çabanın aynısını ortaya koymakla Allah'ın hidayetine ulaşamaz. Çünkü onun elindeki imkân düzeyi, hidayeti hak etmek için üç birimlik bir çabayı gerektirmektedir. Bu kurguda şöyle bir soru akla gelebilecektir: Müslüman bir ailede dünyaya gelip kültürel kodlar sebebiyle doğuştan Müslüman olan bir bireyin en azından imanı garanti altında değil midir? Bu kurgu aslında tam da bu noktaya vurgu yapmakta ve hidayeti elde etmek veya hidayet üzere kalabilmek için daimî bir çabanın gerekliliğini

öngörmektedir. Şu hadisi bu çerçevede değerlendirmek mümkündür: “Yararlı işler görmekte acele ediniz. Zira yakın bir gelecekte karanlık geceler gibi birtakım fitneler ortalığı kaplayacaktır. O zamanda insan, mü’min olarak sabahlar, kâfir olarak geceler; mü’min olarak geceler, kâfir olarak sabahlar. Dinini küçük bir dünyalığa satar.”⁶³ Bu hadiste de işaret edildiği üzere iman denilen hâl, bir kez elde edildiğinde sürekli devam eden bir hâl değildir. Aksine imanı elde etmek kadar onu korumak da belli bir çaba gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle kişinin hidayeti elde etmek için belli bir çaba harcaması gerektiği gibi onu korumak için de sürekli bir teyakkuz hâli içerisinde olması gerekmektedir.

Elbette bu örnek üzerinden imtihana tâbi tutulan bütün kulların, bütün koşulların ve bu çerçevede ortaya çıkan bütün imkân-çaba korelasyonlarının her bir birey için tikel anlamda tespit edilmesi mümkün değildir. Nitekim bu bilgi ancak sınav ortamını var edip koşullarını belirleyen Allah’ın ilminde bulunabilir. Ancak teorik anlamda şu prensibi ifade etmek mümkündür: İnsanlar, içerisinde buldukları koşulların farklılığı itibarıyla birbirlerinden farklı imtihanlara tâbi tutulmaktadır; ancak imkân-çaba dengesi çerçevesinde onların her birinin imtihanı, diğerinin imtihanı ile aynı zorluk derecesindedir.

Burada açıkladığımız bu önerinin, Peygamberimize (as) dayandırılan şu hadisler ile delillendirilebileceğini ifade etmemiz mümkündür:

“Siz öyle bir zamandasınız ki, içinizden her kim emredildiklerinin onda birini bırakırsa helak olur; sonra öyle bir zaman gelecek ki, o zamanda yaşayanlardan her kim emrolunduğunun onda birini yaparsa kurtulacaktır.”⁶⁴

“Kim, ümmetimin fesada uğradığı (bozulduğu) bir zamanda benim sünnetime sarılırsa, ona yüz şehit sevabı vardır.”⁶⁵

“Arkanızda sabır günleri vardır. O günler avuçta ateş tutmak gibi zordur. O günlerde amel yapabilen bir kimseye elli kişinin ecri verilecektir.”⁶⁶

Bu hadisler, insanların eşit değil, denk bir imtihana tâbi tutulduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle dünya imtihanında bir bireyin yapıp ettikleri, onun sahip olduğu şartlar çerçevesinde değerlendirilmekte, şartların farklı olması durumunda, aynı eylem aynı sonucu doğurmamaktadır. Her bir birey, içinde bulunduğu şartlar dahilinde yaptığı eylemin karşılığını almaktadır. Örneğin biri rahat bir ortamda, diğeri zorlayıcı şartlar altında olarak aynı eylemi gerçekleştiren iki bireyden ilkinin alacağı karşılık, ikincinin alacağı karşılıktan daha azdır. Bu ilkesel bakışı hidayet-dalâlet konusuna uyguladığımızda ulaşacağımız sonuç da bu duruma benzer olacaktır. Buna göre Allah bir kuluna hidayet vermek için o kulun hakikat ve hayır yolunda gösterdiği çabayı esas alır. Ancak bütün kullar için bu çabanın miktarı aynı değildir. Allah’ın hidayetini elde etmek için, hidayeti elde etmeye sevk eden gerekçeler bakımından ideal bir ortamda bulunan bir kulun, zorlayıcı şartlar altında bulunan bir kula göre daha fazla gayret göstermesi gerekecektir. Dolayısıyla bu hadislerin de yukarıda ifade ettiğimiz öneriyi desteklediğini ifade etmemiz mümkündür.

İslam düşünce tarihinde bu bakışı yansıtabilecek mahiyette ortaya konulmuş bazı kanaatlerin bulunduğunu ifade etmek de mümkündür. Bu kapsamda Mes’ûdî’nin aktardığı şu bilgiler dikkate değer görülmektedir:

⁶³ Müslim, “İmân”, 186.

⁶⁴ Tirmizî, “Fiten”, 79.

⁶⁵ Ebü’l-Kasım Ahmed et-Taberâni, el-Mu’cemu’l-evsat, thk. Ebû Muâz Tarık b. İvezullah (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1995), 5/315.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 28; Tirmizî, “Kitâbu’t-Tefsir”, 3058; İbn Mâce, “Fiten”, 21.

“Aralarında Dırâr b. Amr, Sümâme b. el-Eşres ve Amr b. Bahr el-Câhız olmak üzere bir grup kelimacı âlim, Nabâtîlerin Araplardan daha hayırlı olduklarını iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre Yüce Allah bir kavme peygamberlik vermişse onlara dünyada en büyük şerefi vermiş demektir. Ama içlerinden peygamber göndermediği kavme ise en büyük şerefi vermemiş, bu şerefi onlardan çekip almış demektir. Yüce Allah’ın içlerinden peygamber gönderdiği kavim için o peygamberden daha büyük bir nimet yoktur. Aralarından peygamber göndermediği kavim için ise onların içinden bir peygamberin gönderilmemesi gibi bir imtihan yoktur. Bütün bunlara rağmen onların her birinin nimetle belâ arasında (kendilerine göre) bir faziletleri vardır.”⁶⁷

Josef Van Ess, Mes’ûdî’nin kaleme aldığı bu cümlelere dikkat çekmiş ve burada isimleri verilen kişilerin benimsediği yaklaşımı daha açık bir anlatımla ortaya koymaya çalışmıştır. Van Ess’in açıklamasından anlaşıldığına göre bu yaklaşımda insanların eylemleri, onların içinde buldukları şartlar dikkate alınarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle eylemlerin hangi şartlar altında gerçekleştirildikleri, Allah katında bu eylemlerin ne kadar değer taşıdıklarını belirleyen belirgin bir unsurdur. Buna göre iman etmiş olmak bakımından Nabatîlerle Araplar arasında herhangi bir fark olmasa da Nabatî olan bir kimsenin imanı, Arap olan bir kimsenin imanından daha değerlidir. Çünkü Arap olan bir kişi, kendi ırkından peygamber gönderilmiş olması gibi büyük bir nimete sahiptir. Nabatî olan bir kişi ise peygamberin kendi ırkından gönderilmemesi gibi büyük bir imtihana maruz kalmıştır. Bu durumda Müslüman olmayı tercih eden bir Nabatî, Müslüman olmayı tercih eden bir Araba göre çok daha ağır ve ağır olduğu için de çok daha değerli bir iş yapmış olur. Meydana getirilen iş her ne kadar aynı nitelikte bir iş olsa da şartların farklılığından dolayı, Nabatî olanın yaptığı eylem, Arabın yaptığı eylemden daha değerlidir.⁶⁸

Konumuz bağlamında ele aldığımızda İslam düşünce tarihi içerisinde dile getirilmiş olan bu kanaatin, bizim bu çalışmada ileri sürdüğümüz tezle benzer bir kimliğe sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim bu ifadelerle göre Araplara kendi içlerinden bir peygamber gönderilmiş, Nabatîlere ise kendi içlerinden bir peygamber gönderilmemiştir. Araplar böyle bir şerefe nail olmuş iken Nabatîler bu şereften mahrum kalmışlardır. Bundan dolayı Arapların iman etmelerine kıyasla Nabatîlerin iman etmeleri çok daha kıymetli görülmüştür. Tarihte ifade edilen bu yaklaşımın başlıca kaygısının ne olduğunu tam olarak kestirmek güç olsa da bizim bu çalışmada ortaya koyduğumuz önerinin temel kaygısı, imtihan konusu olan iman etme olgusunu adaletli bir zeminde mükellefiyet kapsamına dahil etmektir. Cennetin ancak iman ile; imanın ancak hidayet ile; hidayetin ancak hakikat ve hayır yolunda ortaya konulan çaba ile gerçekleşeceğini belirttikten sonra imkân-çaba dengesi kapsamında oluşan korelasyon üzerinden kurgulanan bir teoride adaletli bir imtihan ortamının var olduğunu savunmanın mümkün olacağı kanaatindeyiz. Burada şunu tekrar vurgulamak gerekir ki hidayet olgusu, daimî bir hâl olmayıp, içinde bulunulan koşulların gereğine uygun hareket edilmemesi durumunda kalıpten sökülüp alınabilecek bir mahiyettedir. Bu da hidayeti elde etmek kadar onu korumak için de sürekli bir teyakkuz hâlini gerekli kılar.

⁶⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-zehab ve me’âdini’l-cevher*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 42.

⁶⁸ Josef Van Ess, “Dirâr b. ‘Amr und Die ‘Cahmiya’ Biographie Einer Vergessenen Schules”, *Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur Des Islamischen Orients* 44 (1968), 3.

3. İman-Amel İlişkisi

İmkân-çaba dengesi kapsamında ortaya konulan bu teklif teoride tutarlı görülebilirse de pratikte bu düşüncenin karşılığını görmeyen çok mümkün olmadığı söylenerek bu yaklaşıma itiraz edilebilir. Zira az önce ifade ettiğimiz üzere en azından söylem boyutunda Müslüman ülkelerdeki çoğunluğun hidayet üzere olduğu, bunun karşısında Müslüman olmayan ülkelerdeki çoğunluğun ise dalâlet üzere olduğu müşahede edilmektedir. Durum böyle olunca hidayet ve dalaletin yeryüzündeki dağılımının hakikat ve hayır yolunda gösterilen çaba değişkenine bağlı olmaktan daha çok Müslüman bir toplumda doğup, yine böyle bir ortamda yetişmekle ilişkili olduğu düşünülebilmektedir.

Kanaatimizce böyle bir itirazın temel gerekçesi, iman-amel ilişkisi çerçevesinde Mürcie'den Ehl-i Sünnet'e miras kalan ve an itibarıyla Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen iman ile amelin ayrı şeyler olduğu şeklindeki görüştür. Bu görüşte güçlü bir vurguyla ele alınan iman-amel başkalığı, kendisinin Müslüman olduğunu söyleyen herkesin koşulsuz bir şekilde hidayet üzere olduğunun kabul edilmesi sonucunu doğurmuş gibi görünmektedir.⁶⁹ Konjonktürel bir kanaat olarak toplumsal faydanın sağlanması adına iman-amel ayrılığı görüşünün İslam tarihinin birçok döneminde oldukça işlevsel olduğu ifade edilebilir. Nitekim insanların amellerinden yola çıkarak iman durumları hakkında yargıda bulunmak ve bunun akabinde Müslüman olduğunu söyleyen bireylerin aslında Müslüman olmadıklarını iddia ederek onların mallarını ve canlarını helal görmek gibi bir anlayışla Müslümanların iç huzurunun pek çok kez dağıtıldığı bilinen bir husustur. Dolayısıyla böyle bir bağlamda amellerin, iman ile irtibatsızlığını savunmak ve bu sayede Müslüman malını ve canını en azından diğer Müslümanlar karşısında emniyet altına almak isabetli bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Ancak ilkesel bağlamda imanın amellerle veya ahlak ile bağlantısızlığı, İslâmî çerçevede savunulabilecek bir kanaat olarak değerlendirilemez.⁷⁰ Bu noktada Kur'an'da Allah'ın tehdidine muhatap kılınan tek zümrenin, doğrudan inkâr edenler olmadığı, bunun yanında şüpheçilerin ve günahkârların da azaba sürüklendiklerini haber veren ayetler dikkat çekicidir.⁷¹

İman-amel ayrılığı şeklinde ortaya konulan görüş her ne kadar genel bir kabul haline gelmiş olsa da Kur'an ve sünnette iman-inkâr çizgisinin gergin bir hat olduğu ve her bir bireyin her an imanını kaybetme korkusu ile hayatını sürdürmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁷² Bu vurgudan anlaşıldığına göre insanın Müslüman olduğunu ikrar etmesi, Allah katında Müslüman kabul edilmesi veya Allah tarafından hidayete lâıyk görülmesi için yeterli bir gerekçe oluşturmayabilecektir. Bundan dolayı bu dünyada kimlerin hidayet üzere, kimlerin dalalet üzere oldukları hakkında istatistik oluşturmak, insanoğlunun yeteneklerinin ötesinde bir tespitle bulunmaya kalkışmak olarak görülebilir. Buradan hareketle şunu ifade etmek gerekir ki bu çalışmadaki önerimizi ifade eden "İmkân-çaba dengesi" yaklaşımı, her bir insanın kendi koşulları dahilinde hidayete ermek veya sahip olduğu hidayet halini sürdürmek için sürekli bir mücadele içerisinde olmasını öngörmektedir.

⁶⁹ Hasan Türkmen, "Mürcie'nin İman Nazariyesinin Türk Dünyası Tarihinin Geçiş Dönemindeki İzdüşümü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (Eylül 2017), 1851-1852.

⁷⁰ İlhami Güler, *İman-Ahlâk İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 108-110.

⁷¹ Kâf 50/24-25; el-Bakara 2/81.

⁷² es-Secde 32/16; Müslim, "Tevbe", 23.

Sonuç

İslâmî naslar ve aklın ilkeleri çerçevesinde insanın, tercihli eylemlerinde ve özellikle de bu eylemlerden biri olan iman etme konusunda özgür bir konumda olduğu öngörülmektedir. Bu özgürlükle birlikte insanın kendisini içinde bulduğu verili koşulların, insanların kararları ve eylemleri üzerinde doğrudan etkili olduğu da bilinen bir husustur. İnsanı dünyaya getiren anne-babanın, içerisinde yetiştiği kültürel çevrenin ve diğer bütün çevresel koşulların etkisiyle şekillenen kararlarından biri de iman etmektir. Bu kapsamda her ne kadar tercihli eylemlerinde özgür bir hüviyete sahip olsa da iman etmeyi tercih etme konusunda insanların, çevresel faktörlerin etkisiyle hareket ettiklerinin de göz ardı edilmemesi gerekir. Bu tespit, ilk insandan bugüne kadar her bir insan için farklı koşullarda devam eden imtihanın, adil bir süreçte işlediği konusunda şüphe oluşturmaktadır. Nitekim herhangi bir bireyin iman veya inkâr etmesinde anne-babasının dini kabulleri ve çocukları üzerindeki yönlendirmeleri belki birinci planda etkili olduğu gibi buna ilave olarak zaman, mekân şartları açısından insanların her biri için sayısız avantaj veya dezavantajın var olduğu ortadadır. İnsanın dünya imtihanının adaletli bir zeminde işleyip işlemediği konusundaki şüphenin giderilmesi için çevresel faktörlerin, iman etme sorumluluğu üzerindeki etkisinin rasyonel bir açıklamayla ortaya konulması gerekir.

Bu çalışmada ulaşılan veriler göstermiştir ki anne-babanın Müslüman olması veya İslam ülkelerinden birinde dünyaya gelmek gibi insanları iman etmeye sevk eden âmiller, aslında onlar için bir imkân sahası oluşturur. Kimileri, iman etmelerini kolaylaştıran birçok fırsatın bulunduğu bir ortamda var olmuş ve hayatını bu şartlarda sürdürmüşken, kimileri de kendilerini iman etmeye sevk edebilecek etkenlerin neredeyse hiç bulunmadığı ortamlarda dünyaya gelmiş ve bu şartlarda ömürlerini tamamlamışlardır. Bununla birlikte Allah, bütün insanları iman etmekle yükümlü kılmıştır. İman etmeye teşvik eden imkânların farklılığına rağmen iman etme sorumluluğunun aynı olması, insanın dünya imtihanının adaletine ve dolayısıyla Allah'ın adil bir varlık olduğu düşüncesine gölge düşürmektedir. Bundan dolayı imkân-iman ilişkisini dengeleyecek ikinci bir değişkenin gündeme getirilmesi gerekmektedir. Böyle bir değişken söz konusu olmaksızın, imtihan kurgusunun adaletli oluşu rasyonel düzlemde açıklanamayacaktır.

Kanaatimizce ve bu çalışmanın iddiasına göre imkân-iman ilişkisini dengeleyen ikinci değişken, kulun hayır ve hakikate ulaşma yolunda ortaya koyduğu gayretin/çabanın miktarıdır. Buna göre Allah, iman etmeye yönelmesi bakımından bir insana ne kadar imkân vermişse, ona hidayet etmek ve onun iman etmesini sağlamak için ondan o kadar çaba bekler. Diğer bir ifadeyle kişiyi, din olarak İslam'ı seçmeye ve Allah'a iman etmeye yönlendiren gerekçeler ne kadar az ise hidayeti elde etmesi için yapması gerekenler de o nisbette azalmaktadır; kişiyi, din olarak İslam'ı seçmeye ve Allah'a iman etmeye yönlendiren gerekçeler ne kadar çok ise Allah'ın ona hidayet vermesi için onun ortaya koyması gereken çaba da o nisbette artmaktadır. Böyle bir yaklaşımla Allah'ın insanları tâbi tuttuğu imtihanın adil bir çerçevede devam ettiği rasyonel bir izahla ortaya konulabilecektir. Böylece insanların hayatta farklı imkânlar içinde varlık bulmalarına rağmen onların her birinden iman etmelerinin beklenmesi çerçevesinde insanların zihinlerinde beliren bir şüphe giderilmiş olacak, Allah'ın adil bir varlık olduğu düşüncesine de gölge düşürülmesinden sakınılabilecektir.

İslam dininin hakikat iddiasını gerçekçi kılmak üzere İslam inançları sistematığı içinde kilit bir noktada bulunan imtihan olgusunu her türlü şüpheden ve anlaşılma noktasından uzak

olarak ele almanın elzem olduğunu düşünüyoruz. Bu çalışma aracılığıyla kendi içinde tutarlı ve naslarla uyumlu bir öneri sunmuş olduğumuzu varsayıyoruz. Elbette kusursuzluk ve son sözü söylemiş olma iddiasında değiliz. Ancak İslam dininde Allah-insan ilişkisinin adalet zemininde kurgulandığını ortaya koymak ve bu sayede rasyonel bir izahla imtihan olgusunu açıklamak için böyle bir önerinin işlevsel bir başlangıç olacağını umuyoruz.

Kaynakça | References

- Altındaş, Mücteba. "Hidayet ve Dalalet". *Sistematik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 491-508. Ankara: Bilay Yayınları, 2019
- Altındaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*. İstanbul: Pınar Yayınevi, 1995.
- Arslan, Hulusi. "Mutezilî Düşüncede İlahi Fiil İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (2003), 55-73.
- Ardoğan, Recep. *Özgürlük Kaderdendir*. İstanbul: klm yayınları, 2019.
- Askalânî, Ahmed b. Ali İbn Hacer. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib. *el-İnsâffimâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehlu bih*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Barлак, Muzaffer. *İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Anlayışları -I-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Boutroux, Emile. *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*. çev. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *es-Sahîh*. thk. 'İzzuddîn Dali vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- Cengiz, Yunus. *Mu'tezile'de Eylem Teorisi Kâdî Abdülcebâr Örneği*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn. *el-Akîdetü'n-nizâmîyye fi'l-erkânî'l-İslâmîyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn. *Kitâbu'l-İrşâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Çağlayan, Harun. "İmam Mâtürîdî'de Hidayet-Ahlak İlişkisi". *İmâm Mâtürîdî'nin İzdüşümü*. ed. Sıddık Korkmaz. 61-87. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Çiçek, Kemal. "Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı Pew Research Center'in Ekim 2009 Tarihli Raporu Çerçevesinde". *Yeni Türkiye* 95 (2017), 39-65.
- Demir, Hilmi – Tan, Muzaffer. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî*. Ankara: Ay Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Temmuz Aralık 2013), 1-10.
- Düzgün, Şaban Ali. *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*. Ankara: Lotus Yayınevi, 3. Basım, 2012.
- Eş'arî. Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 1. cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950.
- Ess, Josef Van. "Dirâr b. 'Amr und Die "Cahmiya". Biographie Einer Vergessenen Schules". *Der Islam Zeitschrift Für Geschichte und Kultur Des Islamischen Orients* 44 (1968), 1-70.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *el-İbane 'an usûli'd-diyâne*. Riyad: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmîyye, h. 1400.
- Evgin, Abdülkadir. "Hadislerde Fitrat Kavramı ve İslam Fitratı Söyleminin Tenkidi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003), 93-110.

- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlakiliği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2007.
- Güler, İlhami. *İman-Ahlâk İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Müccerradü makâlâti's-şeyh Ebî'l-Hasen el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- İbn Haldun. *Mukaddime.*, haz. Süleyman Uludağ., İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2007.
- İsfaehânî, Râgıb. *el-Müfredâtü fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ty. Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an. Beyrut: Dâru'l Fikr, 2010.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Müteşâbihu'l-Kur'an*. thk. Adnan Muhammed Zerzur. Kahire: Dâru't-Turâs, 1969.
- Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn (Resâilu'l-adl ve't-tevhîd içinde)*. thk. Muhammed Ammâra. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1988.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Karadaş, Çağfer. *Kaderin Sırrını Anlamak*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Kazanç, Fethi Kerim. “Kelâm Alanında Yeniden Sistematiğe Yapılanma Zorunluluğu ve Temelleri”. *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (Kış 2008), 23-42.
- Kıroğlu, Hasan Selim. *Kur'an'da Sebeplilik Yapıları*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2020.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Hatice Boynukalın. 19 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Murat Sülün. 19 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-zeheb ve me'âdini'l-cevher*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *es-Sahîh*. thk. Yâsir Hasen vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- Öner, Necati. *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Vadi Yayınları, 4. Basım, 1995.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibu'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhiyye*. thk. Ahmed Hicazi es-Sekka Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1987.
- Sâbûnî, Nüreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İfav Yayınları, 19. Basım, 2020.
- Sancar, Faruk. - Suluoğlu, Muhammet Hanefi. “Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 589-614. <https://doi.org/10.33415/daad.583999>
- Şahinalp, Hacer. “Nurettin es-Sâbûnî'ye Göre Kudret-Fiil İlişkisi Çerçevesinde İnsan Fiilleri ve Sorumlu Özgür Kişilik”, *Milel ve Nihal* 18/1(Haziran 2021), 97-119. <https://doi.org/10.17131/milel.927116>
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Şehristânî, Abdülkerim. *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-keâm*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Muâz Tarık b. Ivezullah. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.

- Taftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-akâid*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: İfav Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Taşçı, Özcan. *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2009.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.
- Türkmen, Hasan. "Mürchie'nin İman Nazariyesinin Türk Dünyası Tarihinin Geçiş Dönemindeki İzdüşümü". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (Eylül 2017), 1849-1862.
- Vertovec, Steven. - Peach, Ceri. *Islam in Europe*. London: Macmillan Press, eds. 1997.
- Yariz, Enes. "Kur'an'a Göre Hidâyete Ermede İnsanın Rolü". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2017), 358-384.